

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

139:1 • 2019

Militära institutioner och en ny statlighet i svensk tappning

NILS ERIK VILLSTRAND*

Åbo Akademi

Martin Neuding Skoog, *I rikets tjänst: Krig, stat och samhälle i Sverige 1450–1550* (Lund: Bokförlaget Augusti 2018). 584 s.

Syfte och frågor

Martin Neuding Skoogs doktorsavhandling vid Stockholms universitet karaktäriseras av sin upphovsman med orden ”denna ganska tjocka lunta”, en beskrivning som inte leder helt fel men inte heller gör ett stycke tilltalande och välgjort bokhantverk full rättvisa. Det är de svenska militära institutionerna för mobilisering av krigsfolk under en hundraårsperiod från mitten av 1400-talet som undersöks mångdimensionellt i avhandlingen: vilka de var, hur de fungerade och hur de förändrades samt vilka politiska och samhällseliga implikationer förändringarna förde med sig.

De problemkomplex som behandlas i avhandlingen operationaliseras till att gälla följande frågor: Vilka individer och grupper förfogade över institutioner för organisering av militär personal? Hur rekryterades och finansierades de här institutionerna, inom vilka samhällsgrupper skedde rekryteringen och i hur stor omfattning? Vilken var de rekryterade truppers militära prestanda? Vidare undersöker författaren relationen mellan statsmakt och de militära institutionerna: På vilka villkor kunde statsmakten disponera över de militära enheterna och vem ledde dem? Hur förändrades strategier och villkor för militär rekrytering?

Martin Neuding Skoog har valt en lång undersökningsperiod för att kunna synliggöra just förändringen. Att den spänner över en etablerad epokgräns är en av avhandlingens många styrkor. Samtidigt bör det sägas att problematiseringen och den långa tidsperioden avgränsar ett mycket ambitiöst projekt.

* Professor emeritus i nordisk historia; fakultetsopponent

Forskningsläge

Den militära resursmobiliseringen från mitten av 1400-talet fram till Gustav Vasas entré på den politiska scenen är understuderad i förhållande till ett bättre kunskapsläge om tiden efter 1521. För att bättre kunna jämföra de två delperioderna med varandra har Neuding Skoog valt att lägga större energi på studiet av den äldre delperioden. Han uppmärksammar den stora forskning som gjorts om andra områden i Europa, inklusive de studier som gjorts om grannländerna Danmark och Norge. Han använder också flitigt forskningsresultat om jämförbara länder för att ställa relevanta frågor till en svensk empiri. Forskningslägesanalyserna i avhandlingen är på det hela taget föredömliga.

Teoretisk ram

Med utgångspunkt i sociologen Michael Manns begreppsbildning analyserar Martin Neuding Skoog statsbildningen som en övergång från en äldre koordinerande stat, som ännu inte innehade ett våldsmonopol, till en mer muskulös organiserande stat. Manns tänkande ingår som en byggsten i Jan Gletes teoribygge kring fiskal-militära stater som resultatet av omförhandlade samhällskontrakt med nya regler för extraktion och allokering av resurser som ett villkor för framgång i en tilltagande mellanstatlig konkurrens. Gletes statsformeringsteori står centralt i Neuding Skoogs tänkande och analys.

Martin Neuding Skoog fokuserar på militära institutioner, det vill säga en variant av formella eller informella ramverk för mellanmänsklig interaktion. Tre idealtyper, nämligen hierarki, marknad och nätverk, utgör andra centrala teoretiska analysverktyg i avhandlingen. De här tre organisationsformerna utesluter inte varandra utan en samhällelig organisationsform av något slag kan innehålla drag av en annan eller av bägge de andra, samtidigt som det framstår som intressant att avgöra vilken som dominerar inom en specifik organisation. Varje form/idealtyp inbegriper sitt typiska interaktionssätt och sin speciella kontrollmekanism. I en hierarkisk relation är det fråga om auktoritet, på en marknad pris och inom ett nätverk tillit.

Metod och material

I avhandlingen tillämpas ett "helhetsgrepp" på uppgiften, som innebär att Neuding Skoog identifierar och studerar samtliga av de olika typer av svenska institutioner som någon gång under undersökningsperioden fungerade som organisatör av militär personal. Metoden har sin fördel då den öppnar upp för ett studium av större samhällsförändringar än vad en fokusering på ett enskilt kollektiv skulle ha möjliggjort. Nackdelen är att den ställer krav på en massiv arbetsinsats.

Materialsituationen, särskilt det begränsade och fragmenterade material

av varierande proveniens som finns för medeltidens del inbjuder till ett källpluralistiskt arbetssätt. Det är också den metod som Martin Neuding Skoog valt att tillämpa. Han begränsar sig i praktiken till "en heterogen blandning av skriftliga källtyper" och använder sig således inte av icke-skriftliga källor. I de flesta fallen lämpar sig materialet – brev, räkenskaper, krönikor, lagtexter, råds- och riksdagsbeslut med mera – inte för annat än en kvalitativ analys. Givet det spröda materialet kan det i många sammanhang inte bli fråga om mer än ett samlande av indicier och en argumentering utgående från dem. I framställningen är därför ord som "indikerar", "torde", "förmodas", "antas", "kanske", "sannolikt" eller "knappast" högfrekventa. Samtidigt – och det utgör ett tecken på vetenskaplig mognad – är Neuding Skoog i sina resonemang, vad jag kunnat se, medveten om att den kunskap som varje indicieargumentering utmynnar i är bräcklig.

Ett intressant inslag i den metodarsenal som Neuding Skoog använder sig av är en begreppshistorisk ansats. Han studerar ett antal empiriska begrepp, i vilka sammanhang och med vilket innehåll de börjar uppträda i källorna och synliggör också eventuella förskjutningar i betydelseinnehållet över tid. Greppet är lyckat i och med att ett språk i förändring speglar en (utomspråklig) verklighet i omvandling.

Disposition och resultat

Efter ett långt inledningskapitel med en avhandlings alla obligatorier följer sex analyskapitel som vart och ett avhandlar en militär institution i Sverige: frälsegruppens, regenternas (egna hushållstrupper), biskoparnas, städernas, böndernas och den tidigmoderna centralmaktens. Den sistnämnda institutionen bestod av inhemskt värvade förband. I ett avslutande och uppsummerande kapitel fogar författaren samman delarna till en helhet där avhandlingens mer övergripande frågor kring relationen krig och samhällsförändring, särskilt statsbildningen, ges ett svar.

"En delvis ny bild har kunnat tecknas av hur staten och samhället förändrades under denna period", kan vi läsa inledningsvis i avhandlingens sammanfattning (s. 479). Formuleringen kan lämpligen kallas ett mästestycke inom genren försiktiga formuleringar. Tack och lov är avhandlingsförfattaren inte genomgående så här obefogat återhållsam. Litet längre fram i sammanfattningen möter nämligen en mer adekvat beskrivning av forskningsinsatsen: "I undersökningen presenteras för första gången en samlad och detaljerad bild av hur det svenska rikets militära institutioner fungerade och förändrades under perioden 1450–1550."

Martin Neuding Skoog tonar i förhållande till tidigare forskning ner det världsliga frälsets militära roll som beridet folk, medan han skriver upp frälsemännens funktion som militära organisatörer, de medeltida biskoparnas

militära kapacitet och stora tyngd inom politiken, städernas betydelse som militära organisatörer samt bondeuppbådens stridsvärde och integrering i de militära operationer som riksstyrelsen koordinerade.

Vid mitten av 1400-talet och under de följande decennierna var rikets försvar organiserat enligt en polycentrisk modell och uppbyggt som nätverksarbeten, enligt marknadsprinciper eller som hierarkier. De skyldigheter att ställa folk till rikets försvar som vilade på olika befolkningsgrupper spelade en stor roll. Neuding Skoog uppmärksammar också de medeltida regenternas egen rekrytering på bland annat den internationella marknad som fanns i Östersjöområdet. Särskilt riksföreståndarna kunde med hjälp av resursslukande värvningar vidga sitt handlingsutrymme i förhållande till andra militära organisatörer inom riket.

I ett samhälle med många militära organisatörer fanns det ett stort utrymme för allianser, exempelvis mellan bönder och frälsemän, och för en aktör att spela ut olika intressen mot varandra. Såväl det andliga som världsliga frälset upprätthöll autonoma hierarkier och den koordinerande staten kom inte i åtnjutande av den totala militära kapacitet som frälset förfogade över. Biskoparna utgjorde härvidlag i avgjort högre grad än det världsliga frälset en svår utmaning för de svenska *de facto* regenterna.

Förberedelser för militär aktivitet och krigföring präglade mycket starkt den undersökta perioden. De faktiska hoten, det vill säga "det yttre geopolitiska trycket", de upplevda hotbilderna och den nya militärteknologin – armborstskyttarnas och fotfolkets avgörande roll på slagfältet – talade för att den koordinerande statens kapacitet inte längre räckte till. Martin Neuding Skoog visar hur en äldre typ av stat övergår i en annan i en gradvis skeende marknadsanpassning av det senmedeltida militärväsendet. Den koordinerande medeltida staten blev en organiserande stat av tidigmodern typ som på en starkt reglerad marknad uppträdde som den enda upphandlaren av personal för utövandet av militärt våld.

Gustav Vasa bröt sig med andra ord ut ur den koordinerande statsmakten ram och etablerade nya institutionella lösningar som gjorde det möjligt för honom att behålla makten, försvara riket och som utökade regentens handlingsutrymme. Han gjorde sig oberoende av förhandlingar om militära prestationer med olika kollektiv i samhället, särskilt bönderna, i och med att tidigare skyldigheter omförhandlades till skatter. Han knöt i stället på marknadsvillkor till sig individer i lokalsamhället, företrädesvis unga och obesuttna män som inkorporerades i de nya statliga militära hierarkierna.

Gustav Vasa lyckades redan i sin tidiga regentgärning med riksdagen 1527 som kulmination och final förrinta biskoparna som militära organisatörer och minimera deras politiska inflytande. Neuding Skoog karaktäriserar träffsäkert biskoparnas marginalisering som ett viktigt steg på vägen mot

ett statligt våldsmonopol. Genom Arbogaöverenskommelsen 1536 blev så det världsliga frälset avlägsnat som mellanhand i rekryteringen av beridet folk. Det världsliga frälset kom i Gustav Vasas nya stat att domesticeras till uppgiften som officerare i statligt organiserade militära hierarkier.

Resultatet av reformarbetet var ett i hög grad självgående/autonomt system som tenderade att försvaga de besuttna bönderna som politiskt subjekt. De kvoterade uppbåden försvann inte helt men blev allt mer en reservlösning. Ett värdefullt forskningsresultat i avhandlingen är synliggörandet av de fria värvningar av inhemskt krigsfolk, så kallade fotgångare, som kom att prägla förhållandena redan under Gustav Vasas första år vid makten och som pekade framåt mot den "försvarsordning 1544" som uppfattats som epokgörande och som missförståtts mer än förståtts inom tidigare forskning. Genom rådsbeslutet 1544 fick kungen rätt att registrera det krigsfolk som hade gjort tjänst under Dackefejden för att kunna mobilisera det vid behov. Det var fråga om att hålla det disponibelt mot en mindre årlig ersättning, jämför kontinentens "Wartegeld". Kungen fick också rätt att utan förhandlingar med menigheterna ta ut var femte man i Småland och var sjätte man i övriga riket.

Gustav Vasas militära organisationsprojekt med hierarki som överordnad princip gav disciplinerat inhemskt folk med en hyfsad militär kapacitet och till ett lägre pris än värvningar utomlands. Övergången från en koordinerande till en organiserande statsmakt gick, vad det verkar, snabbare och behändigare än på annat håll i Europa. Det här skall, enligt Martin Neuding Skoog, förstås utgående från det faktum att strukturerna i det medeltida Sverige var så svaga och följaktligen jämförelsevis lätta att bryta ned.

Statsmakten och det fasta försvaret

Det fasta försvaret hör till de problemkomplex som Martin Neuding Skoog har uteslutit ur sin intressefokusering. Det är av arbetsekonomiska skäl ett försvarbart bortval men han argumenterar aldrig för det i avhandlingen. Han uppmärksammar visserligen de medeltida biskopsborgarna men endast instrumentellt, som en möjlighet att nå kunskap om vilken militär personal biskoparna förfogade över. Som Jan Samuelson visat i sin avhandling uppförde frälsemän stenhus eller förstärkte dem under senmedeltid och långt in i 1500-talet. Det var förvisso fråga om statusbyggnation, men till sin konstruktion var de samtidigt sådana att de hade en uppenbar försvarsfunktion. Men trenden var tydlig, det fasta försvaret mot inre och yttre fiender monopoliserades i en lång process av den tidigmoderna statsmakten. Inom det fasta försvaret uppträdde i själva verket statsmakten som organisatör mycket tidigt, vilket talar för att uppfatta övergången från en koordinerande till en organiserande statsmakt som en mångdimensionell process som ägde

rum i olika takt beroende på vilket verksamhetsområde det var fråga om. Då det gäller mobilisering av manskap för militär aktivitet, men inte nödvändigtvis i andra sammanhang, ägde övergången rum just så som Neuding Skoog övertygande klarlagt.

Motståndets roll

Lars-Olof Larsson framhåller i sin utmärkta biografi över Gustav Vasa¹ hur frälsemän lät förstärka gamla eller uppföra nya stenhus genast efter Dackefejden (1542–1543). Gustav Vasa fattade samtidigt beslut om slottsbyggen i Småland och Östergötland: den gamla biskopsborgen Kronoberg utanför Växjö byggdes ut till en stark stödjepunkt för kronan och arbetet på en ny försvarsanläggning inleddes i Vadstena. Andra inslag i ett kungligt åtgärds-paket efter Dackefejden var arvkungadömet (1544) och de reformer inom den militära rekryteringen som jag tidigare berörde.

Under Gustav Vasas tid som regent flyttade den organiserande staten fram sina positioner, men var förändringen framtvingad av kungen eller ett utslag av en växande tillit till regenten som kontraktspart bland undersåtarna?

Tidigare forskning har enligt Neuding Skoog odlat ett enögt intresse för "lokalsamhällets motvilja mot centralmakten". I hans avhandling möter en annan Gustav Vasa än den gängse landsfadern eller tyrannen, nu i rollen som en kreativ, framgångsrik och betrodd svensk entreprenör i den internationella beskyddarbranschen medan bondemotståndet, upproren, mot honom tonats ned. Var bondemotståndet mot Gustav Vasas nya starkare stat trots allt en rätt marginell företeelse? Motståndet varierade i intensitet regionalt, med bönderna i Dalarna och delar av Småland som de kanske mest bångstyriga. Uppbådade bondesoldater ingick i själva verket i de trupper som slog ned de upproriska i Dackefejden. Neuding Skoog är till skillnad från den tidigare forskning han kritiserar starkt kontraktsfokuserad och betonar allmogens beredskap att växla in sin frihet mot trygghet i hägnet av en stat med en kapacitet att organisera ett försvar.

Motståndsvilja eller kontraktstänkande inom bondebefolkningen, vem har rätt? Enligt min mening behöver vi historiker väga in bägge attityderna gentemot den framväxande tidigmoderna militär- eller maktstaten om vi vill nå en så nyanserad förståelse av fenomenet krig och statsbildning som möjligt. Motståndet icke att förglömma, att tysta kontrakt ingicks mellan kungamakten och besuttna bönder är ett faktum. I "ett slags ohelig allians" mellan kung och besuttna bönder kom udden att riktas mot de obesuttna. Det var fråga om en balansgång mellan behovet av manskap till krigsmakten och bondehushållens fluktuerande behov av arbetskraft under ett odlingsår.

1. Lars-Olof Larsson, *Gustav Vasa: Landsfader eller tyrann?* (Stockholm 2002).

De besuttna bönderna blev gärna av med överflödigt folk inom lokalsamhället samtidigt som de gjorde klokt i att försäkra sig om att ha arbetsfolk under säsongtopparna sådd och skörd. Kronan gav prov på lyhördhet för bondehushållens behov och bönderna upplevde det förenligt med sina intressen att i ett ömsesidighetstänkande köpa beskydd med betalningen i form av skatter. I ett senare skede kom konkurrensen om rikets arbetskraft att skärpas med en allt tydligare manifesterad vilja till omförhandling av det ingångna kontraktet med statsmakten inom bondebefolkningen. Den manifesta motvilja mot att överföra resurser till centralmakten som möter under Gustav II Adolfs tid kan svårigen tolkas på något annat sätt. Bönderna var med andra ord inte längre lika överens med statsmakten om på vilken nivå priset på den trygghet statsmakten stod för skulle ligga.

Krig och samhällsförändring

Martin Neuding Skoog knyter an till den stora och alltjämt vitala forskningsdiskussionen om den tidigmoderna statsbildningsprocessen och problematiserar i sin forskningslägesanalys särskilt förhållandet mellan krig och statsbildning. Han prövar hypotesen att statsbildningen var betingad av förberedelserna för krig mot svensk empiri och finner den med vissa reservationer bekräftad. Den tidigmoderna staten var "en biprodukt" i en process där inte minst krigsväsendets ökande grad av kommersialisering spelade en central roll. Pådrivande faktorer bakom den militära utvecklingen var i sin tur sådant som ett geopolitiskt imperativ, en förändrad militärteknologi och ekonomiska kriser.

Den som läser på och mellan raderna i avhandlingen kommer fram till att Martin Neuding Skoog i själva verket står nära en interaktionistisk uppfattning som också jag menar är den mest rimliga. Gustav Vasas nya starka stat byggde enligt Neuding Skoog upp "en egendomlig armé" genom en kombination av "det svenska lokalsamhällets demografi och naturaekonomi" med "den tyska organisationsmatrisen". Den var ett "*fungerande* mellanting mellan senmedeltida uppåd och de legoarméer som de fullfjädrade militära entreprenörerna vid tiden organiserade på den internationella värvningsmarknaden". Den utgjorde en "egen budgetversion" av ett internationellt framgångskoncept, det vill säga värvat fotfolk, tack vare en "innovativ import" av idéer i bruk i omvärlden. Omvänt kom skapandet av den i ett europeiskt perspektiv något egenartade krigsmakten att dana en särpräglad politisk kultur med plats för de besuttna bönderna vid förhandlingsbordet.

Sammanfattande omdöme

Den som läser Martin Neuding Skoogs avhandling får lätt ett intryck av att ha hamnat grense över en osvikligt målsökande robot. Så pass starkt

tesdrivande är han och vinner i tydlighet samtidigt som omständigheter som inte stöder det teoretiska perspektiv han valt tenderar att hamna i marginalen. Hans gedigna avhandling tar upp en sedan länge central problematik inom historieforskningen och han har i och med den levererat ett bidrag som ingen som har ett seriöst intresse för relationen mellan krigsmakt och statsbildning kan försumma att ta del av.

Sett till arbetsprestationen är avhandlingen med sin långa tidsperiod och vittfamnande problematisering imponerande. Som lärdomsprov svarar den klockrent mot de krav som formuleras vid svenska lärosäten gällande förmåga att "väsentligt bidra till kunskapsutvecklingen". Den är för omfattande för att ha varit möjlig att färdigställa inom de snäva tidsramar som gäller inom svensk forskarutbildning och av meriteringsskäl borde Neuding Skoog ha gått in för att portionera ut samma mängd ny kunskap i ett antal mindre omfattande publikationer. För en konsument av historisk vetenskap är det däremot behändigt att ha allt lättillgängligt och sammanhållet redovisat inom samma pärmar – man tackar och önskar lycka till i fortsatt vetenskaplig gärning!